

811.163.41(091)

811.163.41'373.612

<https://doi.org/10.18485/sj.2022.27.1.16>**КАТАРИНА В. БЕГОВИЋ***

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 15.12.2021.

Прихваћен: 25.01.2022.

ПОЛИСЕМИЈА И ТЕОРИЈА ПРОТОТИПА
У ДИЈАХРОНИЈСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ
– Полисемантичка структура лексеме *бес* –

Предмет рада је анализа полисемантичке структуре лексеме *бес* кроз историју српскога језика у теоријско-методолошком оквиру теорије прототипа. Реконструише се полисемантичка структура од претпостављеног псл. значења и њен развој до актуелног стања. Анализира се постанак значења, као и архаизација појединачних значења унутар структуре. Разматра се сложена семантичка мрежа која се формира према законима категоризације: когнитивно истакнуто, централно значење је полазиште за директно или индиректно изведена секундарна значења, која су повезана према принципу родбинске сличности у континууму *центар – периферија*. Посебно се истиче проблем прототипичног значења у дијахронијској анализи с обзиром на динамику семантичког развоја коју је лексема претрпела. Историјска перспектива развоја осветљава комплексне односе међу појединачним значењима и потврђује да значења треба третирати као недискретне категорије.

Кључне речи: лексичко значење, полисемија, теорија прототипа, дијахронија, историја српскога језика, *бес*.

---

* katarina.v.begovic@gmail.com

1. КРАТКИ ИСТОРИЈАТ ПИТАЊА

1.1. Системско сагледавање полисемичности у историји (лексичке) семантике почиње радом предструктуралисте М. Бреала *Essai de sémantique: science des significations* (1897).¹ Овом пионирском раду савремена наука о значењу дугује термине *семантика* и *полисемичност* (Бреал 1897: 9, 155). Полисемичност се, према Бреалу, заснива на процесу „умножавања” значења речи, тј. на новодобијеним значењима лексеме која не потискују старо (етимолошки примарно), већ коегзистирају заједно са њим (Бреал 1897: 154–155). Са тим у вези Н. Миланов (2021б: 21) са правом примећује да је полисемичност за Бреала „пре свега дијакронички феномен”.

У XX веку „заинтересованост за полисемичност била је променљива” (Халас Поповић 2017: 7), али мора се истаћи да су појединачни представници касног предструктурализма и структурализма попут А. Мејеа, Е. Бенвениста и С. Улмана умногоме допринели њеном изучавању (Рафаели 2009: 56). Са друге стране, руски структурализам ће значајно допринети анализи лексичког значења (Драгићевић 2007: 66), а затим утицати и на развој лексикологије (са тим и на приступ изучавању полисемичности) у србистици (Драгићевић 2017: 261–263; 265–266).

1.2. Са развитком лексиколошких теорија након структурализма, нарочито когнитивнолингвистичких, полисемичност се и из синхроничке и из дијакроничке перспективе све више разматра као централна појава у лексичком систему.² Осим што представља природну последицу језичке економије (Улман 1983: 167–168), полисемичност је и фундаментални процес сваког природног језика; за когнитивистички оријентисану лексичку семантику она представља начин менталног процесуирања света који нас окружује и структурирања тог стеченог знања о свету. Са тим у вези, полисемантичка структура лексеме претпоставља дубоку когнитивну мотивисаност – како су наше концептне структуре уређене одговарајућим когнитивним механизмима, то се на језичке структуре пресликава уређеност концептног материјала (Херартс 1997: 90). Управо когнитивну мотивисаност посебно истиче савремена лексиколошка литература, у којој се полисемичност прецизно дефинише као:

способност лексеме да има два или више значења изведених деловањем семантичких деривационих механизма (енг. *derivational mechanism*) (нпр. метафоре, метонимије, специјализације, генерализације), а која су сва међусобно мотивисано повезана тако да чине јединствену полисемичну структуру дате лексеме (Халас Поповић 2017: 10).

¹ Исти податак доносе Миланов 2021б: 21; Рафаели 2009: 20; Халас Поповић 2017: 5.

² Бројни су истраживачи који се баве полисемичношћу, в. на пример Апресјан 1995, Винтерс 1992, Данбар 2001, Дин 1988, Зализњак 2001, 2004, Нерлих 2003, Ољховска 2015, Рафаели 2009, Таги 1993, Херартс 1997; у србистици Гортан-Премк 2004, Драгићевић 2003, 2007, Кликовац 2006, 2018, Миланов 2021а, 2021б, Халас Поповић 2016, 2017, 2018 итд.

2. ПРИМЕЊЕНИ ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИРИ

2.1. Дијахронијски сагледана полисемантичка структура лексеме *бес* анализира се у оквирима теорије прототипа, док се друге семантичке методе (компоненцијална анализа, концептуална анализа) користе као допунске.³ Теорија прототипа се успешно примењује на истраживања полисемије у дијахронијској семантици од осамдесетих година 20. века (в. Херартс 1997; Рафаели 2009). У србистици се теорија прототипа у полисемији углавном примењује на савременом корпусу (Кликовац 2006, 2018; Халас Поповић 2016, 2017, 2018), но и семантичке анализе у историјским истраживањима на домаћем терену подразумевају актуелну методологију, па и теорију прототипа (в. нпр. Вучковић 2013, као и различита когнитивно-типолошка истраживања у Грковић-Мејџор 2007, 2013, у којима се укрштају различите савремене методе приступа лексичком значењу).

2.2. Прототипичном значењу се прилази као оријентир у категорији са нејасним границама (Драгићевић 2007: 81). Секундарна значења анализирају се према принципу градуелности као мање или више прототипични представници поткатеорије у релацији према примарном (прототипичном) значењу; терцијарна као мање или више прототипични представници поткатеорије у односу према секундарном значењу итд. Значења се „не идентификују као међусобно независне употребе, већ се препознају као чланови структуре који су међусобно повезани на основу породичне сличности” (Халас Поповић 2016: 462). Зракаста полисемантичка структура лексеме у категоријама и поткатеоријама релативно верно одражава начин на који је устројен концептни материјал, тј. начин на који човек усваја енциклопедијско знање.⁴ Услов за семантички раст у дијахронијској перспективи, тј. за улазак у одређену категорију, јесте сличност са прототипичним чланом. Из наведеног произлази да границе категорија не могу бити јасне и дефинитне; оне су, напротив, често нејасне, а увек су флексибилне (Тејлор 1991: 53). За Д. Херартса (1997: 47–62) полисемантичке структуре у дијахронијској перспективи јесу „radial sets through time”. Тај ’зракасти скуп’ представља реконструисану „višeznačnu strukturu pojedinačnoga leksema koja mu je bila svojstvena kroz vrijeme” (Рафаели 2009: 174). Дакле, у реконструкцији сукцесивности нису сва значења описана у полисемантичкој структури лексеме морала супостојати у одређеном тренутку;

³ О категоризацији, појму прототипа и примени ове теорије на лингвистичка истраживања, као и о другим приступима лексичком значењу в. Драгићевић 2007: 65–128.

⁴ У когнитивној лингвистици обично се говори о ’енциклопедијском знању’, тј. о енциклопедијској природи значења (уп. ’encyclopaedic nature of linguistic meaning’ у Херартс 1997: 8). Према речима И. Рафаели (2009: 57), „enciklopedijska narav značenja jedno je od općih mjesta kognitivne lingvistike”.

та је реконструкција развојна и синхронијски пресеци одређених периода у развоју структуре не могу бити исти.

У складу са изнесеним теоријско-методолошким оквиром, полисемсија се разматра као динамичка, дијахронијска категорија. Полази се од претпостављеног етимолошки примарног значења, које се разматра у псл. и ширем пие. контексту. Затим се прати, са једне стране, развој секундарних значења посведочених у старосрпском и српском језику до актуелног језичког стања, а са друге, архаизација старих значења и њихово измештање на периферију семантичке структуре.

3. ПОЛИСЕМАНТИЧКА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМЕ *БЕС* КРОЗ ВРЕМЕ

За увид у што обухватнију полисемантичку структуру лексеме *бес* у српскоме језику консултовани су прво тезауруси РЈА и РСА. РЈА бележи укупно 17 значења са подзначањима лексеме (s. v. *bijes*, РЈА I), док у РСА тај број износи 13 (s. v. *bêc*, РСА 1), што посматрану лексему чини умерено полисемичном. Наиме, Н. Миланов (2021а, 2021б) у својим истраживањима као изузетно полисемичне структуре наводи лексеме са више од 15 значења (са подзначањима). Праг од 15 значења са подзначањима у србистику уводи М. Дешић (1990) истражујући полисемичне лексеме у РСА, а Н. Миланов (2021а: 305–306) тај критеријум преузима, закључући да је праг адекватан с обзиром на обим и природу корпуса РСА. Да лексема *бес* није изузетно полисемична према датим критеријумима, показује речнички чланак у РЈА, у којем су различита подзначања само у вези са контекстном употребом, а не новом семантичком реализацијом лексеме *бес*.⁵

Ексерпцијом одабраног корпуса (в. одељак *Извори*), дошли смо до једанаест (11) значења која формирају радијално-ланчану полисемантичку структуру (Апресјан 1974: 182).

⁵ Нпр. четврто значење је опште значење 'унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање', у којем се као подзначања наводе различити агенси – човек, животиња, природне појаве (ветар, море и сл.), а у подтачки о човеку наводе се као подзначања и различити узроци стања које изазива такво понашање (агресиван, силовит карактер, љубав итд.) (s. v. *bijes*, РЈА).

3.1. Етимолошки примарно значење и семантика пие. етимона

3.1.1. У РЈА⁶ и РСА као примарно значење лексеме *бес* наводи се значење 'демон, злодух, враг' и сл. (s. v. *bjjes* 1, РЈА I; s. v. *bēc* 1, РСА 1). Исто значење бележи Даничићев речник (s. v. *бѣсъ*, Даничић 1861).

Значење демона, злодуха јесте опште словенско значење лексеме и реконструише се на псл. нивоу (s. v. **bēsъ*, ЕССЈА 2). Увидом у народну традицију, веровања и старе апокрифне изворе, Љ. Раденковић (2008: 316) закључује да је „главни општесловенски назив за лошег, опасног духа био **bēsъ*. Прихватањем хришћанства овим називом се означавају како збачени пагански богови и њихови кумири (као облик снижавања њиховог ранга), тако и ђаво и неки други демони.” Аутори *Етимолошког речника српског језика* истичу да лексема у значењу 'демон' „вероватно није у свим слов. језицима домаћа, местимице је свакако плод црквенословенског утицаја” (s. v. *бес*, ЕРСЈ 3) – у стсл. корпусу користи се за превод грчкога *δαμόνιον*, *δαίμων*, уп. нпр. *ѣдѣ бѣсъ ѿжѣтъ · слѣпомъ оти отвѣсти даμόнιον* J 10, 21, Zogr Mar As Ostr Nik (s. v. *бѣсъ*, ССЈА I).

3.1.2. Лексема *бес* доводи се у етимолошку везу са лит. *baĩsas* 'страх, страшило', *baisũs* 'страшан, ужасан', *baidyti* 'плашити се', што упућује на балтословенски лик **baid-s-as* (s. v. *бес*, ЕРСЈ 3). Исти корен посведочен је у лат. *foedus* 'гадан, ружан, срамотан' и изводи се из пие. **bheidh-* (s. v. **bēda*, s. v. **bēsъ*, ЕССЈА 2; s. v. *беда*, s. v. *бес*, ЕРСЈ 3). Љ. Раденковић (1997: 17) примећује да је веза међу лексемама у датом случају само формална и да значење лексеме *бес* не подразумева семантичку компоненту 'страх', коју не садржи ни семантика деривата *бесан*, већ да се сва значења у вези са лексемама *бес* и *бесан* могу довести у везу са разјареношћу, махнитошћу и лудилом које демон у наивном мишљењу изазива. Претпостављено значење 'који изазива страх, ужас' даје се према Фасмеровом речнику (*ibid.*).

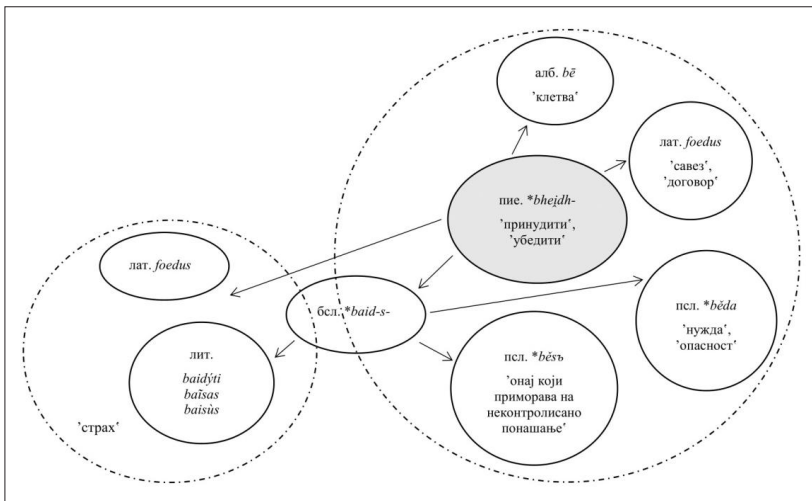
Међутим, ЕССЈА као опште широко значење пие. етимона **bheidh-* наводи 'принудити', што потврђује и Покорнијев речник, уп. 'jemandem zureden, zwingen', *med.* 'sich einreden lassen, vertrauen' – овде семантичким помаком и 'убедити' (s. v. *bheidh-*, Покорни 1959: 117). Из истог пие. корена изводи се и лат. *foedus* (n) 'савез, договор' и алб. *bē* са значењем 'клетва', али и псл. **bēda* са општим значењем 'неужда', семантичким помаком и 'опасност', док неки подаци упућују и на могућу везу са псл. **bojati se* (s. v. **bēda*, s. v. **bēsъ*, ЕССЈА 2).⁷

⁶ У корпусу РЈА анализирају се штокавски извори, који чине део целовитог корпуса српског језика (Ивић 1986: 41–42; Решетар 2016: 0109). Нештокавски извори консултују се по потреби као допунски у служби разумевања предмета анализе.

⁷ У раду је дата предност етимолошким подацима који се доносе као најпоузданији у ЕРСЈ и ЕССЈА.

Опште прототипично значење **bhejdh-* 'принудити' дозвољава да се све наведене лексеме семантички доведу у везу са пие. етимомом. Једна линија развоја ће из општег значења 'принудити' извести алб. *bē* са значењем 'перформативни говорни чин присиљавања на какву радњу/стање'. Са радњом из нужде такође се повезује и лат. *foedus* (n) 'савез, договор' (s. v. **bēda*, ЕССЈА 2), са тим да је значење 'савез, договор' претрпело динамичнија семантичка померања. Прототипично значење нужде добиће псл. **bēda* и путем семантичке компоненте 'нужда' могу се објаснити сва непосредно и посредно настала секундарна значења која *беда* развија широм сл. простора (s. v. **bēda*, ЕССЈА 2).⁸ У датом контексту прототипичног пие. 'принудити', значење псл. **bēsъ* рашчитава се као 'демон који присиљава на невољно и неконтролисано понашање'. Са друге стране, литавски материјал сведочи о општем семантичком померању путем каузалне метонимије ПРИНУДИТИ → СТРАХ ОД ПРИНУДЕ, а са овим померањем је у вези и лат. придев *foedus* 'гадан, ружан, срамотан'. Новонастало опште значење 'страх' излази из прототипичне сфере семантике принуде и формира засебно семантичко поље.⁹

3.1.3. СХЕМА 1: ЗНАЧЕЊЕ ПСЛ. **BĚSŪ* У ПИЕ. ПЕРСПЕКТИВИ

⁸ Уп. поглед на прототип В. Еванс, који преноси А. Халас Поповић (2018: 168): „прототип је значење односно компонента која је посредно или непосредно садржана у осталим значењима структуре, те која се као таква намеће као 'природна' основа од које су сва поменута значења директно или индиректно изведена”.

⁹ О подели лексичких скупова и употреби термина 'семантичко поље' в. Драгићевић 2007: 232–243.

3.2. Етимолошки примарно значење – старосрпска ситуација

3.2.1. Осим што се лексема *бес* односи на некадашње паганске богове, а у сусрету са хришћанством и на ђавола, за нас је важно да се у „апокрифним заклињањима, магијским записима и народној традицији балканских Словена овом речи означава [се] и посебни демон који изазива болест беснило” (Раденковић 1997: 16).¹⁰ У датом контексту треба тумачити клетву упућену псету „бијес те сколио” (s. v. *бијес*, Вук 1818, 1852) – употребљено име болести историјски се рашчитава као значење ’дemon који болест изазива’ у каузалном метонимијском моделу. Припадност лексеме у датом значењу корпусу народног језика потврђује и део консултованих дијалекатских извора – *Речник косовско-метохиског дијалекта*, *Рјечник говора Проиђења*, *Речник српских говора Војводине 1*, уп. семантичку реализацију лексеме у изразима, нпр.: „Кџј ти је бѳс, што си се помѳмијо?! – Не знам кџј му је бѳс.” (s. v. *бѳс*, Елезовић 2017). Дијалекатска грађа сведочи и о негативној семантици нагонског и махнитости у дериватима лексеме *бес*: „*бесѳвати се* ’спаривати се, терати се (о псима, вуковима)’ Ниш и Пирот (РСА), *бесѳјем се* (im)pf. ’имати, добијати нагон за парењем (о кучкама)’ Јабланица (Жугић), *бесѳје се* 3. sg. impf. ’(с) пари(ва)ти се (о куји, вучици и сл.)’ [...]” (s. v. *бес*, ЕРСЈ 3). Неконтролисано понашање животиња у периоду парења прототипично се везује за вукове и псе са разлогом, уп. сложену онострану природу ових животиња у словенској, а нарочито старој српској митологији и религији (s. v. *волк*, СД 1 1995; s. v. *собака*, СД 5 2012; s. vv. *вук*, *пас*, РСМ 2001; Чајкановић 1994 3: 21–196).

3.2.2. Деривати лексеме **bēsъ* реконструишу се на псл. нивоу са општом семантиком махнитости, лудила или нагона, уп. првостепене деноминале **bēsēti*, **bēsiti* (*se*), **bēsъnъ(jъ)* (s. vv., ЕССЈА 3), а затим и два другостепена деадјектива: (1) **bēsъnēti* са општим значењем ’полудети’ реконструише се као јсл. црта (s. v. **bēsъnēti*, ЕССЈА 3); (2) ЕССЈА као потврде гл. **bēsъnovati* (s. v., ЕССЈА 3) са истим значењем наводи само материјал са словенског југа.¹¹ Наведени подаци потврђују припадност дела етимолошког гнезда *бес*- старосрпском корпусу на почетку историје српског језика. Међутим, они сведоче и о могућем семантичком синкретизму¹² самога корена **bēs-*, са доминантном

¹⁰Поредећи српски фолклор са бугарским обичајима ’љуљања’ паса ради заштите од беснила у понедељак прве недеље ускршњег поста, Ј. Раденковић (2008: 317) закључује да бес вероватно „води порекло од неке зле, застрањене и осветољубиве душе (исто као и *тодорци*, који се такође крећу у тој недељи)”.

¹¹Семантика псл. деривата је значајна јер се у процесу деривације семантички садржај мотивне речи преноси у дериват (Драгићевић 2007: 192).

¹²О термину ’семантички синкретизам’ в. Влајић-Поповић 2002: 20–21 (ауторка наводи примере ’ударати’ = ’сећи’ = ’гулити’ = ’ломити’, ’видети’ = ’знати’, ’родити’ = ’знати’). Термин уводи Трубачов (1976: 164–166) као ’коренски синкретизам значења’ за она значења која су у нераскидивој асоцијативној вези, а тешко их је представити из еволутивне перспективе.

семантичком компонентом 'махнитост'. Корен ће свој семантички потенцијал реализовати кроз деривате псл. *běsъ, али и кроз полисемантичку структуру ове именице у појединим словенским језицима, па и у српскоме језику. Увид у историјске изворе показује да је лексема *бес* развијала самостална значења одговарајућим семантичким помацима кроз време, но та значења одсликавају широки семантички потенцијал псл. корена.¹³

3.2.3. У савременом српском књижевном језику лексема *бес* се у овоме значењу може сматрати семантичким архаизмом (Радовић-Тешић 1982: 259). О томе сведоче коментари лексикографа, уп. „do našega vremena samo u knigama u kojima se miješa jezik crkveni” (s. v. *bijes* 1, PJA I); „danas nije općenito značenje, nego u najčešćima (ZK, Kosmet)” (s. v. *bijes*, Скок 1971). Сви примери из РСА подразумевају стилистичку маркираност лексеме у књижевном тексту, нпр. „А по тмини витлају се беси (Змај 1, 63). Јурио је као да га беси гоне (Весел. 6, 39)” (s. v. *běc* 1, РСА 1). На крају, како А. Милановић (2006: 294–296) са правом примећује да језичко осећање није увек довољан критеријум за одређивање статуса лексеме или њеног значења, проверили смо семантичке позиције у којима се *бес* остварује у књижевном поткорпусу *Корпуса савременог српског језика* (СрпКор2013). Прегледали смо 313 примера који су добијени претрагом и лексема се ниједном не јавља у овоме значењу. На крају, о могућој архаизацији и у народним говорима може говорити одсуство потврда у *Српском рјечнику* (1818, 1852) осим наведеног примера клетве (која се убраја у устаљени израз). О истоме сведочи РСА и грађа у дијалекатским изворима, који потврђују да се лексема у овоме значењу махом користи у устаљеним изразима, нпр. „Што је вјерност?” – ‘Бијес би га знао! још се на њу не намјерих’ (Маж. Ф. 1, 48); „Шта си кога беса радио на тавану? (Трифк. К. 2, 81)”; „Синовче, који ти је бес? (Кост. Л. 2, 19)” (s. v. *běc*, РСА).

¹³ Занимљиво је у вези са овим испоредити „бесовске игре” на Балкану у средњем веку. Култне радње које се означавају овим именом (Презвитер Козма их у својој *Беседи против богумила* зове још и „ђаволским играма”, в. Драгојловић 1972: 185) представљају континуант старог трачког наслеђа у вези са обожавањем Диониса на Балкану. По доласку на Балканско полуострво, Јужни Словени су у сусрету са староседелачком културом преузели поменуте елементе трачког наслеђа, који су, са појавом хришћанства на овим просторима, инкорпорирани у богумилство. Ритуали бесовских игара са типичним елементима диониског култа, маскама, глумом, разуданим понашањем итд. подсећали су на обожавање ђавола и забрањивани су (*ibid.*). Именовање ритуала бесовским играма још један је доказ негативне конотације лексеме *бес* и њених деривата од почетка писмености код Јужних Словена у транспозицији са хришћанским елементом. У народној култури и традицији балканских Словена, како је већ истакнуто, деривационо гнездо *бес*- такође је негативно конотирано. Могући разлог за релативно мали број значења лексеме у средњем веку и њено позније семантичко гранање (без обзира на семантички потенцијал корена) можда треба тражити управо у негативној маркираности. Онда када су култ и ритуал постали народно позориште, а злодух који изазива болест део фолклора, лексема је могла „ослободити” своје могуће семантичке реализације (које ће и даље углавном бити негативно конотиране, али не и табуисане).

3.3. Секундарно значење 'болест'

3.3.1. Најстарије секундарно значење у корпусу јесте значење болести коју демон изазива и јавља се у писаним изворима од 14. века (Јагић 1878: 102; Ковачевић 1878: 278). Бележи се у *Терминолошком речнику српске средњовековне медицине* са хронолошким одређењем 15. в. (s. v. бѣсъ, Катић 1987). Наводи се у тезаурусима (s. v. *bijes* 2, РЈА I; s. v. *běc* 2, РСА 1). Подаци из РЈА упућују на то да се лексема *бес* остварује у значењима (1) 'беснило', (2) 'махнитост, лудило' и (3) 'епилепсија', и то са коментаром да није увек јасно о којој болести је реч (s. v. *bijes* 2, РЈА I). Опште секундарно значење болести могло би се дефинисати као 'стање које изазива неконтролисано, агресивно понашање'.

3.3.2. У Катићеву речнику одредница бѣсъ дефинише се као „rabies, lyssa”, бѣсънь пѣсъ као „пас оболео од беснила, canis rabiosus”, а бѣсънь као „опседнут ђаволом, демоном беса, daemone obscessus” (s. vv. бѣсъ, бѣсънь, бѣсънь пѣсъ, Катић 1987). Извори упућују на требник из друге половине 14. века према датовању Љ. Ковачевића; молитве из требника аутор штампа у *Starinama JAZU* 1878. године, уз коментар да већином представљају „narodno bajanje sudruženo s hrišćanskim motivima” (Ковачевић 1878: 274).

Под бројем седам доносе се три молитве од бесна пса или вука. Прва је из приче о сусрету Макавеја са демоном беса који жели ући у људско тело – „гредѣше бѣсъ и срѣте его светы цакавен [...]” (Ковачевић 1878: 278); Макавеј му саветује да уђе у пса или у вука. У другој и трећој причи Свети Јован среће бесне псе и вукове и уплаши се, но Исус му говори: „ноане, ноане, не оурыштан се, не оужасан се, нь вькоушн кожнѣ тело и дою крвь, та се бѣса не кон” (ibid.); „нды, вькоушн пльть дою і крвь дою, та се бѣса не кон” (Ковачевић 1878: 279).

Судећи по семантичким реализацијама лексема *бес* и *бесан* у датом контексту, изгледа да се овде ради о старом синкретизму из народне традиције – бесни пси и вуци овде су метонимијска престава демона беса који опседањем нарушава духовно здравље. Наиме, говорећи о бесу, Љ. Раденковић закључује да је стање изазвано *бесом* унутрашње стање са друге стране духовне норме. У том кључу декодира опозицију *бес* : *враг* у словенском претхришћанском контексту: „За разлику од беса, који се испољавао као *унутрашњи* демон који код човека изазива неконтролисане кретење и губљење разума, враг је првобитно схватан као демон који делује на човека *споља*, прогони га и одводи у непознати и опасни простор” (Раденковић 1997: 18).

У истом броју *Starina* В. Јагић доноси медицинску и астролошку садржину рукописа који смешта на крај 14. или у 15. век, под насловом *Sriedovječni liekovi, gatanja i vračanja*. Лексема *бес* се користи за именовање болести, са тим да није сигурно односи ли се на беснило или на лудило: након наслова

(s. v. епнленжја, Катић 1987), но осим преводних термина са грчког бележи и стрп. *велика болест*, уп. „овде почнѣ от епнленжја срѣбскы се зовѣ велнка волѣст” (s. v. велнка волѣст, Катић 1987). Други народни термин за именовање епилепсије је *горска болест* (Кнежевић 1970). Термини *бес* и *бесан* у вези са овом болешћу се не бележе. У складу са изложеним подацима, значење ’епилепсија’ нећемо разматрати као део полисемантичке структуре лексеме *бес*.

3.3.4. Значење болести (било да се односи на лудило или беснило) данас се налази на периферији полисемантичке структуре лексеме *бес*. Ниједно од значења не наводи се у књижевном поткорпусу СрпКор2013. Грађа у Вук 1818, 1852 показује да се у неким говорима значење болести вероватно још увек чува, мада корпус из нпр. ЕРСЈ и Стојановић 2010 иако доноси богат материјал у вези са дериватима лексеме *бес* и њиховим значењима, значење болести бележи само у сложеници *сувобес* (ЕРСЈ 3).

3.4. Секундарно значење ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’¹⁷

3.4.1. Међу примерима употребе за значење лексеме *бес* ’гнев, љутња’ наводи се и следеће из корпуса И. Гундулића: „Pastuh, kad se od bijesa s jasli otrgne, vihra brži teče. 541; Dva bika u planini kad ih juven bijes uhiti. 538” (s. v. *bijes* 4 b), РЈА I) (17. в.). Аналогни пример бележи и РСА у примарном значењу лексеме под квалификатором *фиг[уративно]* за необузданог коња: „Па за дизгин довати шарина | Па се баци сила на бијеса, | Ишћера га из Прилепа града Шаул. 1, 129” (s. v. *бѣс* 1 1), РСА 1). У корпусу српске епске поезије силовит, снажан, помаман коњ назива се *бијес* и јавља се у синтаксичко-семантичкој формули ’глагол који се остварује у адлативној семантичкој позицији’¹⁸ + *сила* (грм. субјекат) *на бијеса* (допуна места) да дочара силину и необуздану снагу и коња и јунака, уп. и „У том Марко до Шарина дође | Одмах ђипи сила на бијеса” (Вук VI, 21); „А кад Мијат књигу проучио | Књигу гледа, коња прифатио | Па се баца сила на бијеса” (САНУ III, 16); „Пак довати претила ђогина, | Пак се тури сила на бијеса” (САНУ III, 39).

Дати контекст дозвољава да се значење лексеме *бес* дефинише као ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’, не емоција. У епској формули метафоричко значење ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’ индукује значење ’онај који испољава неконтролисану снагу, силину, који је разудан, распомамљен’ даљим метонимијским преносом ПОНАШАЊЕ → АГЕНС. Уп. исто значење унутрашње силе и у примеру „или је

¹⁷Значење се дефинише путем каузалне метонимије јер је врло често стање нераскидиво у вези са понашањем у семантичкој позицији лексеме у контексту. Некада ће се, наравно, лексема остваривати и у метонимијском преносу као ’понашање’.

¹⁸О општој адлативној семантици уп. Вујовић 2019: 38–39.

отишао у (х)ајдуке од бијеса или од невоље” (s. v. *bijes*, Вук 1818, 1852). Онај ко одлази у хајдуке *од бијеса* не зна шта ће са собом од силине која надолazi *изнутра*. Описано стање је непријатно јер се испољава као губитак контроле.

Значење унутрашњег стања надолazeће силине и снаге која се не може контролисати у дијахронијској перспективи могло је настати метафоричким преносом (1) од примарног значења ’демон, злодух’: НАДОЛАЗЕЋА НЕКОНТРОЛИСАНА СНАГА ЈЕ ДЕМОН КОЈИ ОПСЕДА; (2) од секундарног значења ’махнитост, лудило’: НАДОЛАЗЕЋА НЕКОНТРОЛИСАНА СНАГА ЈЕ БОЛЕСТ, што потврђује нераскидиву везу старих мотивних значења. Извори у РЈА значење везују за 16/17. век, а потврде у корпусу епске поезије поткрепљују старину значења.

3.4.2. Значење ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’ може се окарактерисати као широко, опште секундарно значење. Оно је полазиште следећих значења (1) ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање у детињству/младости’; (2) ’гнев’, тј. ’унутрашња сила као последица непријатног догађаја, која узрокује неконтролисано понашање усмерено на проузроковача стања’; (3) ’осионост, бахатост’; (4) ’инстинкт, нагон’; (5) ’сила’. Треба нагласити да се нека од наведених значења налазе на истој хронолошкој равни са општим значењем ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’, што говори о широком значењу које одговарајућим семантичким помацима у датом контексту прелази у нове значењске нијансе. Новонастале нијансе тек са временом добијају статус самосталног значења у оквиру полисемантичке структуре лексеме. Зато је у анализи опште значење условно реконструисано као старије – наведен (једноставнији) концепт разумева се као семантичко полазиште сложенијих концепата. Осим тога, у прилог старини општијег значења иду и формулаичне потврде из српске епике.

3.5. Секундарно значење ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање у одређеном животном периоду’

3.5.1. Једино позитивно конотирано значење унутар разматране полисемантичке структуре осим семантичке позиције за коња у епској поезији јесте значење снаге, једрине, па последично и разузданог понашања у младости. Према изворима, значење се може прецизирати у два подзначења. Једно је у вези са једрином и снагом у детета: „Zavide detinskomu bijesu. M. Držić 91.” (16. в.) (s. v. *bijes* 6, РЈА).¹⁹ Друго је у вези са младошћу, опет из корпуса М. Држића: „Vikaju er mlados mladosti provodi, kako da nijesu nigda mladi i mlados

¹⁹ Уп. и пример са метафоричком употребом примарног значења код Елезовића, са нагласком на немиру, несташлуку у детета (дете као „ђаволак”): „Нйшта, нйшта ... то су овй бёсови нйши (т. ј. наша деца)” (s. v. *бёс*, Елезовић 2017).

u bijesu huđe od nas vodili. 93” (s. v. *bijes* 6, РЈА). Уп. и „кад ја бијаш на бијес ђевојка” (Вук II, 04); у РСА „Раде бијаше премлад за њезин цурски бијес! (Тип. 3, 7)” (s. v. *bēs* 5. б, РСА).

3.5.2. Наведена значења настају специјализацијом²⁰ значења ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’, које се потом даље перспективизује²¹. Општем значењу додаје се компонента ’животни период у којем је унутрашња сила најинтензивнија’. Међутим, заједно са типичним периодом испољавања таквог понашања формира се и перцепција друштвено прихватљивог оквира, која доноси позитивну конотацију за испољено понашање. Након тога, значења се даље перспективизују с обзиром на контекст, нпр. у примеру „Здрава жена, пуна, румена, ваљана, баш у најбољем бијесу измеђ тридесете и четрдесете (Сам. 2, 111)” (s. v. *bēs* 5. б, РСА), лексема *bēs* остварује се у значењу ’снага, једрина’.

Треба размотрити и прототипичне ситуације у којима се понашање испољава: (1) распомамљен коњ у контексту епског атрибута јунака који креће у бој мора добити позитивну конотацију; (2) неконтролисано понашање је обично негативно конотирано, али ако је агенс дете, оно се перципира немирним и несташним, тј. овакво понашање је прихватљиво у складу са положајем и улогом детета у друштву; (3) младом човеку заједница често приступа са разумевањем ако испољава плаховитост и разузданост која је у складу са његовим годинама.

Међутим, последње подзначење може бити и негативно маркирано. Тако је у примерима употребе у којима се наслуђује путена конотација силине и разузданости, која, будући табуисана у традиционалној култури, нарочито у вези са особама женског пола, носи негативну конотацију. Стихом из песме *Огњана Марија у паклу* „кад ја бијаш на бијес ђевојка” (Вук II, 04) мајка Маријина говори о своме греху; пример из РСА „Раде бијаше премлад за њезин цурски бијес! (Тип. 3, 7)” носи путену конотацију. У вези са овим стоје и дијалекатске потврде деривата лексеме *bēs*, нпр.: „*bēsū̇va* ’податљива жена’ Јабланица (Жугић), ’зла жена; блудница’ Пирот (Златковић III), ’id.; помахнитала животиња’ Црна Трава (грађа ЕРСЈ) ’id.; куја која се тера’ Врање” (s. v. *bēs*, ЕРСЈ). Експлицитно негативну конотацију овде доноси компонента ’демонска природа унутрашње силе’, која се може пратити у дериватима лексеме *bēs* у вези са нагонским понашањем паса и вукова, које пак типично запоседа демон беса (в. тачке 3.2. и 3.3).

²⁰ О специјализацији и генерализацији значења као когнитивним механизмима в. Херартс 1997: 95–97; Рафаели 2009: 160–162.

²¹ Термин ’перспективизација’ преузет је из Улман 1983. О перспективизацији говори и Р. Симић (2000), а у српску лексикологију га уводи Р. Драгићевић (2001) у анализи придева са значењем људских особина, угледајући се на Тејлора.

3.6. Секундарно значење 'гнев'

3.6.1. Прототипични сценарио љутње подразумева проузроковача емоције, тј. емоција најчешће настаје као реакција на „блокирани циљ или нанесено понижење” (Драгићевић 2006: 116). Са тим у вези, развој значења се у дијахронијској перспективи може објаснити специјализацијом значења 'унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање' додавањем семантичке компоненте '+ проузроковач унутрашњег стања'. У датом контексту прототипичног сценарија љутње, значење емоције добија и семантичку компоненту '+ усмеравање понашања према проузроковачу’.

Секундарно значење емоције може се такође извести метафором из примарног значења БЕС ЈЕ ДЕМОН КОЈИ НАС ОПСЕДА. Р. Драгићевић (2006) испитала је концептуализацију љутње у српском језику и упоредила је са истраживањима спроведеним у словенској и европској лингвистици. Неке од закључака у вези са концептуализацијом беса подупиरे и дијахронијска перспектива. Коментаришући Апресјанову поделу емоција (Апресјан 1995: 370–371), ауторка истиче да бес спада у примарну, стихијску емоцију, а „такве емоције се концептуализују као ђаволска сила која обузима човека” (Драгићевић 2006: 99).

Контекстуалне позиције лексеме *бес* у наведеном значењу потврђују концептуализацију беса као демонске силе која опседа, уп. *спонаде га бес* 260, *до малочас га је држао бес* 291, *мене обузе бес* 295, *у војсци би баатином истерали сав бес из тебе* 305 итд. (s. v. *бес*, ф-стилови *литература*, СрпКор2013).²² Међутим, треба имати у виду да се свако неконтролисано стање које означава лексема *бес* концептуализује као демон који опседа, а ово је когнитивно истакнуто значење међу значењима са општом семантичком компонентом 'унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’.

Српски језик зна за доста лексема које означавају ову емоцију, неке од њих су *љутња*, *гнев*, *јарост*, *сриба*, *бес*, међутим, интензитет испољавања емоције није у наведеним лексемама исти. *Бес* вероватно најбољу паралелу има у лексеми *јарост*, или чак *разјареност*, недостатак контроле који се испољава као раздраженост, распомамљеност оно је што интензитет испољавања емоције чини вишим, уп. „јарџст и јарџст, -ости ж 1. велика љутина, гнев, бес, сриба, разјареност. – Очи јој севаху од јарости (Јакш. Ђ. 6, 138)” (s. v. *јарџст*, РСА); „разјаренџст, -ости ж стање онога који је разјарен; бес, помама, јарост. – У разјарености [је] убио насртљиво каплара. Глиг.” (s. v. *разјаренџст*, РСМ). 'Демонска природа унутрашње силе' у вези са емоцијом је универзална, уп. ериније и фурије у римској митологији, њихове представе и понашање (s. vv.

²² Остале начине концептуализације беса в. у Драгићевић 2006.

ериније, фурије, РГРМ), као и секундарна значења лексеме *фурија* у савременом српском језику (с. в. *фурја*, РМС).

РЈА лексему у значењу емоције бележи од 16/17. века, уп. „Pravije jes u zlu tom žalit je, neg kroz plah toli bijes osvetom platit je. F. Lukarević 138” (16. в.); „Ostavite nesklad hudi i bijes, s kijem se zadojiste. I. Gundulić” (17. в.) (с. в. *бјес* 4, РЈА).

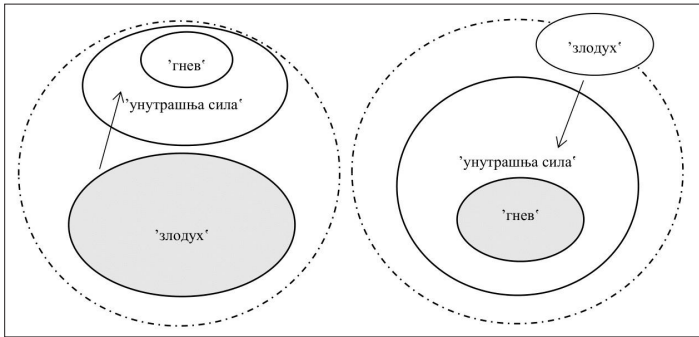
3.6.2. Речено је да је значење емоције у актуелном језичком осећању говорника когнитивно истакнуто, тј. да има позицију прототипичног члана категорије унутар полисемантичке структуре лексеме *бес*. Наиме, до краја средњег века, значење ’демон, злодух’ било је прототипично значење полисемантичке структуре, тј. центар категорије. Сва секундарна значења лексеме *бес* у историјској перспективи изводе се из значења ’демон, злодух’ и разумевају се путем њега, међутим, оно је застарело (а заједно са њим застарела су и средњовековна значења болести). Прво, богата грађа у РЈА сведочи о најразличитијим контекстима у којима се лексема *бес* реализује као ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’ у хронолошком оквиру 16/17. век, а потврде о реализацији лексеме у историјски примарном значењу ’злодух, демон’ свде се на црквени језик или на устаљене изразе. Опште секундарно значење долази у центар полисемантичке структуре лексеме и истискује историјски примарно значење на периферију. О томе сведочи и потоња продуктивност овог широког секундарног значења лексеме. У процесу архаизације (чији се разлози могу тражити и у историјској конкурентности лексема *бес* : *враг* : *демон* : *ђаво* без обзира на етимолошке семантичке позиције), значење емоције се у језичком осећању наметнуло као когнитивно истакнуто значење једне од могућих семантичких реализација значења ’унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање’. Значење ’демон, злодух’ остало је историјско *полазиште* (уп. термин *исходиште* у Рафаели 2009: 66–67), али не и централни члан категорије. Прототипичност значења емоције читује се и у семантичкој позицији лексеме *бес* у књижевном поткорпусу СрпКор 2013 – угрубо се у 90% разматраних примера реализује ово значење лексеме.²³

²³ У семантици има неколико начина одређивања репрезентативног представника категорије, тј. прототипичног значења (Дирвен/Верспур 1998: 31). Један је интуиција говорника који препознаје за њега „најуниверзалније” значење дате лексеме, друго је фреквентност појављивања одређеног значења, при чему се претпоставља да су прототипична значења лексема учестала, а треће критеријум *исходишта* значења, који подразумева разумевање осталих значења лексема путем њеног прототипичног значења (Рафаели 2009: 64–67). У историјској анализи трећи критеријум је једини значајан ако је лексема претрпела велику динамику семантичког развоја.

3.6.3. Схема 2: Прототипичност примарнога значења кроз време

1) Хронолошки оквир: до 17/18. века 2) Хронолошки оквир: од 17/18. века

3.7. 'Нагон'

Значење 'нагон' бележи РСА: „Та натуралистичка химна ... животињским бесовима у човеку изишла је ... у издању приватног издавачког предузећа Атенеум (Финци, Е., КН 1948, 2/4)” (s. v. *бѐс* 2. б, РСА). Ово значење настаје перспективизацијом општег секундарног значења 'унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање', и то тако што семантичка компонента 'демонска природа унутрашње силе' иступа у први план. О значају те компоненте говори и тачка 3.5.2. Значење се даљом перспективизацијом може реализовати и немаркирано, уп. „Већ од прије био ме је неки бијес за читање спопао (Шен. А. 8, 100)” (s. v. *бѐс* 3, РСА).

3.8. Секундарно значење 'осионост, бахатост'

3.8.1. Значење бахатости је једно од актуелних значења лексеме *бес* и такође настаје од значења 'унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање'. Значење се у каузалној метонимији остварује као 'неконтролисано понашање', а специјализацијом се уводи нова семантичка компонента 'усмеравање понашања према пацијенсу'. Прототипична ситуација у којој се испољава бахатост подразумева онога ко неконтролисано понашање испољава на штетан начин по околину. Пошто пацијенс у тој ситуацији није имао првобитну улогу проузроковача стања, такво усмеравање неконтролисаног понашања доживљава се као неоправдано: „Убијао људе не из велике нужде и невоље, већ од беса и ината (Тод. П. 1, 223)” (s. v. *бѐс*, 6. а, РСА). Исто значење остварује се и у једном примеру употребе под ознаком б. б.: „Ако неки чобанин јаше туђег коња на ливади, сматра се за бес. За тај бес треба чобанина казнити (Павл. Јер. 3, 109)” (s. v. *бѐс*, 6. б, РСА).

3.8.2. Најмлађе значење у историји семантике лексеме *бес јесте* 'разметљивост, расипништво': 'осионост, бахатост' даљом транспозицијом која подразумева додавање семантичке компоненте 'новац' прелази у значење расипништва. Ово значење се даље перспективизује с обзиром на контекст: „Добићеш само колико ти треба да можеш водити живот, а не и твоје бесове (Недић Љ. 2, 171)” (s. v. *бѐс*, б. б, РСА); Свуда они и њихови ... аутомобили, тоалете, бес, расипање, неморал, коцкање у огромне суме (Вас. Д. 2, 17)” (s. v. *бѐс*, б. в, РСА).

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У раду је приказана реконструкција полисемантичке структуре лексеме *бес* у развојној перспективи, од претпостављеног псл. значења до актуелног стања. Приступом који се заснива на реконструкцији суцесивности омогућава се увид у комплексну структуру мреже значења, њен раст и динамичка померања која тај раст прате. Теорија прототипа, у оквиру које је анализа спроведена, омогућила је сагледавање језичких категорија као последицу унутрашњег уређења концептног материјала одговарајућим механизмима мишљења.

4.1. Радијално-ланчану полисемантичку структуру формирају следећа анализирана значења:²⁴

I 'демон, злодух';

II_{←I} 'болест';

PI₁ 'беснило';

PI₂ 'махнитост, лудило';

III_{←I/←II} 'унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање';

(1) I_{←III} 'унутрашња сила која узрокује неконтролисано понашање у одређеном животном периоду';

(1) I_{1←III} 'неконтролисана снага, једрина у детињству';

(1) I_{2←III} 'снага, једрина, разузданост у младости';

(2) I_{←III} 'гнев';

(3) I_{←III} 'нагон';

²⁴ Значења су обележена римским бројевима (II), а подзначања општијег значења спецификацијом арапским бројем поред (II₁). Посебна значења која се могу сврстати у општију семантичку категорију обележена су арапским бројем ((1)_{←III}), а њихова подзначања опет спецификацијом арапским бројем ((1)_{1←III}). Стрелица са бројем поред упућује на мотивно значење. Увучени ред одсликава припадност општијој семантичкој категорији.

(4) ←_{III} 'осионост, бахатост';

(1) ←₍₄₎←_{III} 'разметљивост, расипништво'.

Механизми семантичког преноса су метафора, метонимија, специјализација и различите перспективизације с обзиром на контекст.

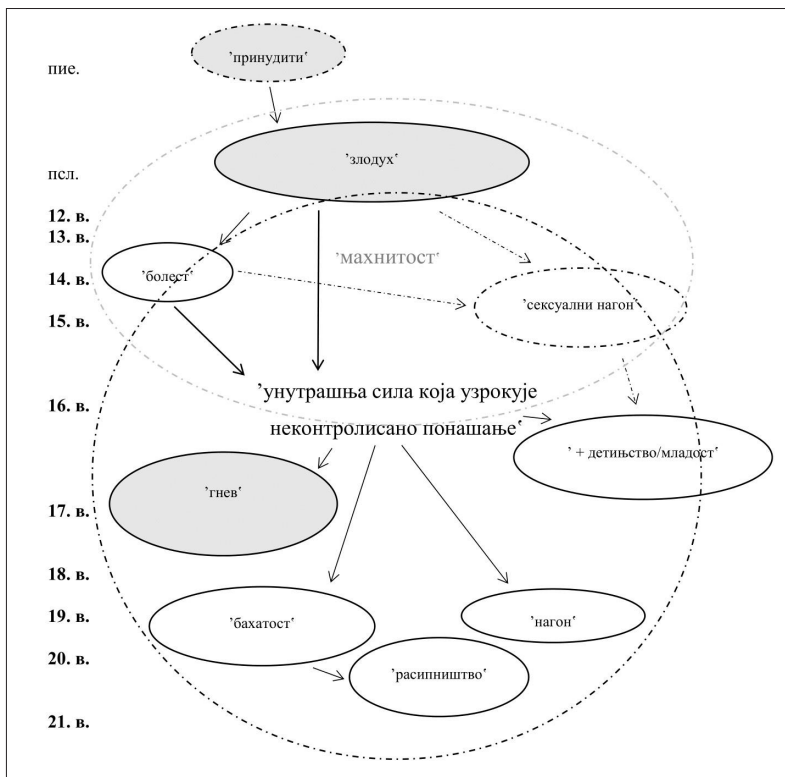
4.2. Значења у хронолошком оквиру од једанаест векова образују сложену мрежу према основним принципима категоризације у две димензије: (1) ширина, тј. дисперзивност која се посматра у односу *центар – периферија*; (2) дубина, сагледавање значења према принципу *опште – посебно*. Изнесено доказује да је образовање полисемантичке структуре у развојној перспективи когнитивно утемељено.

4.3. Излаже се могућа мотивациона веза између псл. *běsъ и пие. **bhejdh-* у широј пие. перспективи. У тој семантичкој реконструкцији псл. *běsъ 'демон који присиљава на невољно и неконтролисано понашање' доводи се у везу са општим значењем **bhejdh-* 'принудити'.

4.4. Енциклопедијски подаци су важан чинилац за разумевање развоја полисемантичке структуре лексеме *бес*. Сагледавање језичких података у ширем етнокултурном и митолошком контексту је предуслов за разумевање семантичког раста. Декодирањем историјски примарног значења 'демон, злодух' и секундарног 'болест' у ширем културном кључу разумева се увођење нових чланова семантичке категорије по принципу сличности.

4.5. Посебна пажња је посвећена архаизацији значења 'демон, злодух' и 'болест', која је у вези са променом статуса прототипичности. Наиме, анализа показује да је значење 'гнев' од стабилизације унутар структуре (оквирно 17/18. век) добило статус когнитивно истакнутог значења. Та промена статуса померила је првобитно прототипично значење 'демон, злодух' на (коначну) периферију полисемантичке структуре.

4.6. СХЕМА 3: Полисемантичка структура лексеме
бес кроз време

ИЗВОРИ

Вујичић 1995: Милош Вујичић, *Рјечник говора Проиђења*, дигитално издање (ур. Снежана Петровић, Тома Тасовац), Београд: Институт за српски језик и Центар за дигиталне хуманистичке науке, доступан на <http://raskovnik.org>, последњи пут приступљено 13.1.2022.

Вук 1818: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.

Вук 1852: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.

- Вук I–IX 1899–1902:** *Српске народне пјесме* 1–9, скупио их Вук Стеф. Караџић, Београд, државно издање.
- Даничић 1861–1864:** Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 1–3, Београд: Државна штампарија.
- Елезовић 2017:** Глиша Елезовић, *Речник косовско-метоховског дијалекта*, дигитално издање, (ур. Снежана Петровић, Тома Тасовац), Београд: Институт за српски језик и Центар за дигиталне хуманистичке науке, доступан на <http://raskovnik.org>, последњи пут приступљено 13.1.2022.
- ЕРСЈ 2008:** *Етимолошки речник српског језика*, свеска 3, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ЕССЈА 1974–:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Москва: Наука.
- Златановић 2017:** Момчило Златановић, *Речник говора јужне Србије*, дигитално издање (ур. Снежана Петровић, Соња Манојловић, Ана Тешић), Београд: Институт за српски језик и Центар за дигиталне хуманистичке науке, доступан на <http://raskovnik.org>, последњи пут приступљено 13.1.2022.
- Јагић 1868:** Vatroslav Jagić, Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. Od V. Jagića, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, knjiga IX*, Zagreb: U tiskarni Dragutina Albrechta (Izdan troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine), 65–151.
- Јагић 1878:** Vatroslav Jagić, „Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. Od V. Jagića”, *Starine, knjiga X*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Катић 1987:** Реља Катић, *Термиолошки речник српске средњовековне медицине*, Београд: САНУ.
- Ковачевић 1878:** Ljubomir Kovačević, Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti, *Starine, knjiga X*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 276–293.
- Покорни 1959:** Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern/Munich: A. Francke.
- Решетар 1926:** Милан Решетар, Либро од мнозијех разлога, Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520, у: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење. Споменици на српском језику, књига XV*, Ср. Карловци: штампано у српској манастирској штампарији.

- РГРМ 1979:** Драгослав Срејовић, Александрина Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд: Српска књижевна задруга.
- РЈА 1880–1976:** *Rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- РМС 1967–1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- РСА 1959–:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: САНУ.
- РСГВ 2019:** *Речник српских говора Војводине 1–4*, Нови Сад: Матица српска.
- РСМ 2001:** Светлана Толстој, Љубинко Раденковић (ред.), *Словенска митологија, енциклопедијски речник*, Београд: Zepher Book World.
- САНУ II–IV 1974:** *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности.
- СД 1995–2012:** Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, В. Я. Петрухин, С. М. Толстая (ред.), *Славянские древности, Этнолингвистический словарь*, Москва: «Международные отношения».
- Скок 1971–1974:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- СрпКор 2013:** Душко Витас, Милош Утвић, *Корпус савременог српског језика, верзија СрпКор2013*, Друштво за језичке ресурсе и технологије (JePTех, <http://jerteh.rs>), доступан на <http://korpus.matf.bg.ac.rs>, последњи пут приступљено 5.12.2021.
- ССЈА 2006:** *Словарь старославянского языка IX–XII вв.*, репринтно издање, Санкт Петербург: Издательство Санктпетербургского университета.
- Стојановић 2010:** Радосав Стојановић, *Црнотравски речник*, Српски дијалектолошки зборник LVII, (гл. ур. Слободан Реметић), Београд: Институт за српски језик САНУ.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресјан 1974:** Ю. Д. Апресян, *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва: Наука.
- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресян, *Лексическая семантика, Избранные труды*, том I, Москва: Восточная литература РАН.
- Бреал 1897:** Michel Breal, *Essai de sémantique (science des significations)*, Paris: Librairie Hachette et c.
- Винтерс 1992:** M. E. Winters, Diachrony within synchrony: The challenge of cognitive grammar, in: M. Pütz (ed.), *Studies in honour of René Dirven on the occasion of his sixtieth birthday*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 503–512.
- Влајић Поповић 2002:** Јасна Влајић-Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику (преко етимологије до модела семасиолошког речника)*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Вујовић 2019:** Dušanka Vujović, *Glagoli ljudskog kretanja u savremenom srpskom jeziku: semantika i derivacija*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Вучковић М. 2013:** Марија Вучковић, *Континуанте прасловенских основа *gъb-, *gyb-, *gub- у српском језику*, необјављена докторска дисертација одбрањена 2013. године, Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Гортан Премк 2004:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грковић Мејдор 2007:** Јасмина Грковић-Мејдор, *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић Мејдор 2013:** Јасмина Грковић-Мејдор, *Историјска лингвистика. Когнитивно-типолошке студије*, Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Данбар 2001:** G. Dunbar, Towards a cognitive analysis of polysemy, ambiguity, and vagueness, *Cognitive Linguistics* 12–1, 1–14.
- Дешић 1990:** Milorad Dešić, *Iz srpskohrvatske leksike*, Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Дин 1988:** D. P. Dean, „Polysemy and Cognition”, *Lingua* 75, 325–361.
- Дирвен/Верспур 1998:** R. Dirven, M. Verspoor, *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

- Драгићевић 2001:** Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику, творбена и семантичка анализа*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2003:** Рајна Драгићевић, Механизми настајања секундарних значења лексема, *Српски језик*, VIII/1–2, 221–231.
- Драгићевић 2006:** Рајна Драгићевић, Испитивање концептуализације љутње, у: Предраг Пипер (ур.), *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Београд: Српска академија наука и уметности, 97–121.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2017:** Рајна Драгићевић, Српска лексикологија данас, садашње стање и перспективе, *Јужнословенски филолог LXXIII*, св. 3–4, 259–290.
- Драгојловић 1972:** Dragoljub Dragojlović, Tračko kulturno i kultsko nasleđe kod balkanskih Slovena, у: Alojz Benac (ur.), *Godišnjak, knjiga IX. Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga VII*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 177–188.
- Зализњак 2001:** Анна А. Зализњак, Семантичка деривација в синхронии и диахронии: Проект „Каталога семантичких переходов”, *Вопросы языкознания 2*, Москва, 13–25.
- Зализњак 2004:** Анна А. Зализњак, Феномен многозначности и способности его описания, *Вопросы языкознания 2*, Москва, 20–45.
- Ивић 1986:** Павле Ивић, *Српски језик и његов народ*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Кликовац 2006²:** Duška Klikovac, *Semantika predloga – Studija iz kognitivne lingvistike*, Beograd: Filološki fakultet.
- Кликовац 2018:** Душка Кликовац, *Српски језик у светлу когнитивне лингвистике*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Кнежевић 1970:** Сребрица Кнежевић, Горска болест. Народно схватање и лечење, *Acta Historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, Anno X, 1, MCMLXX, Societas Iugoslavica historiae, medicinae, pharmaciae, veterinae, 101–111.
- Курешевић 2016:** Марина Курешевић, *Језик Слова Акира Премудрог из рукописног зборника Народне библиотеке Србије бр. 53, Јужнословенски филолог LXXII*, св. 1–2, 105–126.

- Курешевић/Бјелаковић 2018:** Марина Курешевић, Исидора Г. Бјелаковић, Номинација лица у три преписа Приче о Акиру Премудром, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 66/2, 605–625.
- Лавов 1976:** А. С. Львов, Праславјанскиј слой старославјанској лексике, *Вопросы языкознания* 2, 71–85.
- Миланов 2021а:** Наташа Миланов, О квантитативним својствима везаним за полисемју лексема у тезауруском речнику српског језика, *Српски језик*, 26, 303–316.
- Миланов 2021б:** Наташа Миланов, *Српски лексички фонд из угла полисемје: глаголи, именице, придеви*, Монографије 31, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Милановић 2006:** Александар Милановић, Статус појма и термина *лексички архаизам* у србистици, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/1, 293–305.
- Мршевић Радовић 2014²:** Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Нерлих 2003:** В. Nerlich, Polysemy: past and present in: В. Nerlich, Z. Todd (ed.), *Polysemy – Flexible Patterns of Meaning in Mind and language*, New York / Berlin: Mouton de Gruyter, 49–78.
- Ољховска 2015²:** Александра И. Ољховская, *Полисемия как проблема общей и словарной лексикологии*, Москва: Флинта.
- Раденковић 1997:** Љ. Раденковић, Представе о ђаволу у веровањима и фолклору балканских Словена, *Зборник Матице српске за славистику*, 53, 15–38.
- Раденковић 2008:** Љ. Раденковић, Словенска митолошка бића – представе и порекло, *Зборник Матице српске за славистику*, 73, 315–324.
- Радовић Тешић 1982:** Милица Радовић-Тешић, Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ, у: Драго Ћупић (ур.), *Лексикографија и лексикологија*, Београд / Нови Сад: 257–262.
- Рафаели 2009:** Ida Raffaelli, *Značenje kroz vrijeme. Poglavlja iz dijakronijske semantike*, Zagreb: Disput.
- Решетар 2016:** Милан Решетар, Решетарова приступна беседа у Српској краљевској академији (Саопштено на скупу Српске краљевске академије 7. марта 1941. године), преснимљено издање, у: Ј. Грковић-Мејдор, В. Савић (ур.), *Српски молитвеник. Споменица Милану Решетару (1512–1942–2012)*, Београд: САНУ, 03–0113.

- Симић 2000:** Радоје Симић, *Основи синтаксе српскога језика*, Београд: Друштво за неговање и проучавање српског језика; Никшић: Јасен.
- Таги 1993:** D. Tuggy, Ambiguity, Polysemy and vagueness, *Cognitive Linguistics* 4–3, 273–290.
- Тејлор 1991:** R. Taylor, *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*, New York: Oxford University Press.
- Трубачов 1976:** Олег Н. Трубачёв, Этимологические исследования и лексическая семантика, *Принципы и методы семантических исследований*, Москва, 147–179.
- Улман 1983:** S. Ullmann, *Semantics – An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford: B. Blackwell.
- Халас 2016:** Ана Халас, Примена теорије прототипа у представљању полисемје, у: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.), *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*, зборник научних радова, Београд: Институт за српски језик САНУ, 455–468.
- Халас Поповић 2017:** Ана Халас Поповић, *Увод у лексичку полисемју*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Халас Поповић 2018:** Ана Халас Поповић, Предлог примене теорије прототипа у лексикографској обради полисемје у српском језику, *Јужнословенски филолог* LXXIV/2, 161–183.
- Херартс 1997:** Dirk Geeraerts, *Diachronic Prototype Semantics, A Contribution to Historical Lexicology*, New York: Oxford University Press Inc.
- Чајкановић 1994:** Веселин Чајкановић, *Сабрана дела из српске религије и митологије I–V*, Београд: Српска књижевна задруга, БИГЗ, Просвета, Партедон.

POLYSEMY AND PROTOTYPE THEORY IN A DIACHRONIC PERSPECTIVE

– Polysemantic structure of the lexeme *bes* –

Summary

The paper presents a reconstruction of the polysemantic structure of the lexeme *bes* ('rage') in a developmental perspective, from the assumed psl. meanings to the current state. An approach based on the diachronic reconstruction provides insight into the complex

structure of the network of meanings, its growth and the dynamic shifts associated with that growth. Prototype theory, within which the analysis was conducted, enabled the perception of language categories as a consequence of the internal arrangement of conceptual material by appropriate cognitive mechanisms. The non-linear polysemantic structure is formed by eleven analyzed meanings. The mechanisms of semantic transfer are metaphor, metonymy, specialization and different types of perspectivization with regard to the semantic position of the lexeme in the context. The meanings through the chronological framework of eleven centuries form a complex network according to the basic principles of categorization into two dimensions: (1) width, ie. dispersiveness observed in the relation *center – periphery*; (2) depth, perception of meaning according to the principle of relation *general – special*. This shows that the formation of a polysemantic structure in the diachronic perspective is based on cognition. The importance of encyclopaedic data for the understanding of the semantic growth is especially emphasized. Decoding the historical primary meaning 'demon' and secondary 'disease' in a broader cultural sense allows the understanding of semantic growth based on the principle of similarity. Special attention is paid to the archaization of the primary meaning 'demon' and secondary 'disease', especially in relation to the change of the prototypical meaning of the lexeme.

Keywords: lexical meaning, polysemy, prototype theory, diachrony, history of the Serbian language, *bes* ('rage').

Katarina V. Begović